

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QAZAX QƏZASINDA DEMOQRAFİK VƏZİYYƏT

Rəna Əsədova

AMEA Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: renabeyler@gmail.com

Xülasə. Qazax qəzasında XIX əsrin sonundan etibarən əhalinin sayı, etnik tərkibi və iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin məqsədyönlü antiazərbaycan siyasəti nəticəsində bölgədə erməni və rus ailələrinin məskunlaşdırılması geniş miqyas aldı. Bu da yerli azərbaycanlı əhalinin torpaqla təmin edilməsinə və ümumiyyətlə həyat şəraitinə ağır təsir göstərdi. Məqalədə bu məsələlər çoxsaylı statistik materiallarla təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Qazax qəzası, əhalinin sayı, etnik tərkibi, rusların və ermənilərin köçürülməsi, iqtisadi vəziyyət.

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE KAZAKH DISTRICT AT THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY

Rena Asadova

*Institute of History ANAS, Baku, Azerbaijan
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan*

Abstract. Since the end of the 19th century, there have been significant changes in the population, ethnic composition and economic life of the Kazakh district. As a result of the targeted anti-Azerbaijani policy of the Russian authorities, the resettlement of Armenian and Russian families to the region took on a massive character. This had a severe impact on the provision of land and the general living conditions of the local Azerbaijani population. In this article, these issues are covered based on numerous statistical materials.

Keywords: Kazakh district, population, ethnic composition, resettlement of russians and armenians, economic situation.

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГАЗАХСКОМ УЕЗДЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Рена Асадова

*Институт Истории НАНА, Баку, Азербайджан
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан*

Резюме. С конца XIX века произошли существенные изменения в численности, этническом составе и в экономической жизни населения Газахского уезда. В результате целенаправленной антиазербайджанской политики представителей российских властей переселение армянских и русских семей в регион приняло массовый характер. Этот процесс оказал тяжелое влияние на обеспечение земель и на общие условия жизни местного азербайджанского населения. В статье эти вопросы освещены на основе многочисленными статистическими материалами.

Ключевые слова: Газахский уезд, численность населения, этнический состав, переселение русских и армян, экономическое положение.

1. Giriş

Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı zamanı **Qazax sultanlığı** rus qaynaqlarında *distansiya* adlandırıldı və sonrakı onilliklərdə inzibati-ərazi bölgüsü baxımından bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qaldı. İlk mərhələdə Qazax bölgəsi digər “müsəlman distansiyaları” ilə birlikdə Gürcüstan quberniyasının **Lori qəzasına** daxil edildi [1, t.1, dok.575, s.461]. 1819-cu ildə sultan hakimiyyəti qəti ləğv edildi və distansiyanın idarəçiliyi bütünlüklə rus zabitinin ixtiyarına verildi [2, t.6, ç.1, dok.1036, s.702]. 1840-cı ildə aparılan inzibati-ərazi

bölgüsü zamanı Qazax və Şəmşəddil distansiyaları *nəhiyə* statusu ilə **Yelizavetpol qəzasına**, bu qəza da Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1846-cı il dekabrın 14-də həyata keçirilən yeni inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Qazax və Şəmşəddil nəhiyələri Yelizavetpol qəzası daxilində qalmaqla Tiflis quberniyasının tərkibinə verildi.

1867-ci il dekabrın 9-da Qazax və Şəmşəddil nəhiyələri birləşdirildi və onların əsasında **Qazax qəzası** təşkil olundu. Qazax qəzası həmin vaxt yeni yaradılan Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyasının tərkibinə daxil edildi. O zaman Qazax qəzasının ərazisi 7173 kv. verst (8 151 kv. km) idi [3, s.402]. Sonrakı onilliklərdə qəza ərazisinin bir hissəsinin Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) qəzasına verilməsi səbəbindən bu rəqəm xeyli azaldı. XX əsrin əvvəlində qəza ərazisinin 5096,31 kv. verst (5800 kv. km) olduğu qeyd edilmişdir [4, s.57-59]. Həmin vaxt qəzanın ərazisinə indiki Qazax, Ağstafa, Tovuz rayonları və SSRİ yarandığı zaman Ermənistana verilmiş əzəli Azərbaycan torpaqları olan Dilican dərəsi və Göyçə gölünə qədərki yerlər daxil idi. Qəza mərkəzi olan Qazax 1909-cu ildə şəhər statusu aldı.

1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Qazax qəzası Gəncə quberniyasının tərkibinə daxil idi. 1919-cı ildə Qazax qəzası ərazisinin bir hissəsi əsasında yeni inzibati vahid - Tovuz qəzası yaradıldı, Qazax qəzası isə çox mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə *general-qubernatorluğa* çevrildi. Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusunun təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta uğradı və az sonra keçmiş Qazax qəzasının ərazisi bolşeviklər tərəfindən bölüşdürüldü və onun dağlıq hissəsi, Dilican və Qaraqoyunlu dərələri, ümumi ərazisinin 44,5 faizi Ermənistan SSR-ə verildi.

2. XIX əsrin son onilliklərində etno-demoqrafik dəyişikliklər

Qazax qəzasının yaradıldığı ilk zamanda - 1868-ci ildə ərazisi 7173 kv. verst və ya 8151 kv. km., əhalisinin sayı **88350** nəfər (o cümlədən 49075 nəfər kişi, 39275 nəfər qadın) idi [3, s.402, s.406-407]. Lakin qəza təşkil olunduğu vaxt əhalinin etnik tərkibi haqqında mənbələrdə məlumat olmadığı üçün daha sonrakı statistik göstəricilərə müraciət etmək lazım gəlmişdir. Bu baxımdan, Qazax qəzasının 1873-cü il üzrə kameral təsvirində əks olunmuş məlumatlar xüsusilə dəyərlidir. Həmin mənbəyə görə, bəhs edilən dövrdə Qazax qəzasının əhalisi **77601** nəfərdən ibarət idi. Bu dövrdə qəzada 127 kənd və 9654 ailə (həyət) mövcud idi. Onlardan 78 kənd və 6852 həyətdə **51544** nəfər azərbaycanlı əhali, 44 kənd və 2638 həyətdə **24416** nəfər erməni əhali, 5 kənd və 144 həyətdə **1741** nəfər molokan - təriqətçi rus əhalisi yaşayırdı [5, s.43, s.45].

XIX əsrin 70-80-ci illərində Qazax qəzasında əhalinin sayında və milli tərkibində baş vermiş dəyişikliklər Cədvəl 1-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, 1873-cü ildə Qazax qəzasında ümumi əhalinin **66,4 faizi** azərbaycanlı əhali idi. Ermənilər qəza əhalisinin **31,4 faizini**, təriqətçi ruslar isə **2,2 faizini** təşkil edirdi. Cədvəldən həmçinin aydın olur ki, 1885-ci ildə Qazax qəzasında əhalinin **62,6 faizini** azərbaycanlı əhali təşkil edirdi. Həmin vaxt qəza əhalisinin **35,6 faizi** ermənilərdən, **1,8 faizi**

təriqətçi ruslardan ibarət idi. Erməni əhalisinin sayındakı artım 1877-1878-ci illərdə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında baş vermiş müharibə zamanı döyüş əməliyyatları baş verən ərazilərdən erməni əhalinin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qazax qəzasına köçüb məskunlaşması ilə əlaqədar idi.

Cədvəl 1. XIX əsrin 70-80-ci illərində Qazax qəzasında əhalinin sayı və etnik tərkibi

	1873-cü il				1885-ci il			
	həyət	əhali			həyət	əhali		
		kişi	qadın	cəmi		kişi	qadın	cəmi
Azərbaycanlı	6852	26468	25076	51544	7035	27680	26023	53703
Erməni	2658	13558	10858	24416	3088	16507	13987	30494
Təriqətçi Rus	144	892	849	1741	190	716	772	1488
cəmi	9654	23918	18797	77601	10313	27242	22782	85685

Ümumiyyətlə, XIX əsrin son onilliklərində Qazax qəzasının **azərbaycanlı**, o zamankı rus qaynaqlarında *müsəlman, türk, Qafqaz tatarı* adlanan əhalisi ümumi əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdi. Onlar etnik mənsubiyyətə görə qazaxlı, qarapapaq, bayat, ayrımlı, qaraqoyunlu, qaraxanlı, qədirlı, qaralar, kəngərli kimi türk tayfalarına aid idilər. Zaman keçdikcə, bu tayfaların nəsilləri bir-biri ilə qaynayıb-qarışmış və etnik birlik yaratmışdılar. XVIII-XIX əsrlərdə bu əhali *“Qazax-Şəmsəddil tərəkəmələri”* adlanırdı və XIX yüzilliyin 80-ci illərində Qazax qəzasının 125 kəndinin 78-də onlar yaşayırdı [5, s.43]. Qəza ərazisinin şimal-şərq və şərq hissələrində yaşayan müsəlman əhali şiə, şimal-qərb və qərb hissələrində yaşayanlar isə sünni idilər.

Həsən - su çayı boyundakı dərədə məskunlaşmış *Tatlı* kəndinin müsəlman sakinləri isə İrandan buraya köçürülmüş tatların varisləri idilər. Azərbaycan türkləri Qazax qəzasının, əsasən, düzənlik hissəsində, az saylı erməni ailələri isə dağlıq hissədə yaşayırdılar. Yalnız xristian əhali yaşayan *Kirzi* və ya *Kirzan* adlı kənd istisna idi, bu yaşayış məntəqəsi Kür çayı sahilində, azərbaycanlı əhali yaşayan kəndlərin əhatəsində yerləşirdi.

Kirzan kəndi orta yüzilliklərdən *udi (udin)* tayfasının yaşadığı, 700-dən çox evin (həyətin, ailənin) olduğu, suvarma kanallarının, bağların izlərinin qaldığı iri yaşayış məntəqəsi idi. Burada yaşayan udiələrin sonrakı nəsilləri erməni qriqorian məzhəbini qəbul etmiş və erməniləşməyə məruz qalmışdı. Bununla belə, rus tədqiqatçısı A. Yeritsovun müşahidəsinə görə XIX əsrin ikinci yarısında udiələr ermənicə danışsalar da, özlərinin udi dilini və etnik mənşələrini unutmamışdılar. 1873-cü ilin kameral təsvirinə görə, Kirzan kəndində 29 ailə və hər iki cinsdən 198 nəfər, 1885-ci ildə isə 26 ailə və 132 nəfər əhali yaşayırdı [5, s.44]. Bu ailələr, əsasən, bağçılıqla və şərabçılıqla məşğul olurdular və qonşu azərbaycanlı ailələri ilə müqayisədə daha varlı sayılırdılar.

1873-cü ildə tərtib edilmiş kameral təsvirə görə Qazax və Şəmsəddil distansiyalarının ərazisində yaradılmış Qazax qəzasında 77601 nəfərin yaşaması, Qazax qəza idarəsinin illik məlumatına görə 1879-cu ildə qəzada əhalinin sayının 82537 nəfərə, 1885-ci ildə isə 85685 nəfərə qədər çoxalması faktlarına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Əhalinin sayındakı artımı göstərən yuxarıdakı rəqəmləri tam dəqiq saymaq olmaz, çünki həm türklər - tatarlar

(azərbaycanlılar - R.Ə.), həm də ermənilər və ruslar arasında vergidən yayınmaq istəyənlər bəzən bütöv bir ailəni, bəzən də ailənin bir neçə üzvünü gizlətməyə çalışırdılar [5, s.42-43].

1897-ci ildə keçirilmiş Ümumrusiya siyahıyaalmasının materialları daha etibarlı sayılır. Bu materiallara görə həmin vaxt Qazax qəzasında **112074** nəfər yaşayırdı ki, bu da Yelizavetpol quberniyası əhalisinin - 878415 nəfərin 7,3 faizini [6, s.6, s.31] təşkil edirdi. Qazax qəzasında həmin vaxt əhalinin **64101 nəfəri azərbaycanlı (57,2 faiz), 43555 nəfəri (38,9 faiz) erməni, 3444 nəfəri (3 faiz) rus, qalan 974 nəfər (0,9 faiz) isə digər xalqların nümayəndələri idi** [6, s.31]. Siyahıyaalma keçirildiyi zaman Qazax qəzası əhalisinin 64117 nəfəri kişi, 48351 nəfəri qadın idi [7, s.21]. Qəza mərkəzi olan Qazax kəndində isə 1769 nəfər, o cümlədən 1348 kişi, 421 qadın yaşayırdı [7, s.31].

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmasına görə Qazax qəzasında əhalinin dini inanclarına görə sayı: 64325 nəfər müsəlman, 43557 nəfər erməni-qriqorian, 1589 nəfər pravoslav idi. Qəza mərkəzi olan Qazax kəndinin özündə isə əhalinin 805 nəfəri erməni-qriqorian, 610 nəfəri müsəlman, 245 nəfəri pravoslav, 102 nəfəri təriqətçi idi [8, s.46].

“1913-cü il üçün Qafqaz təqvimi” adlı illik topluda dərc olunmuş **1911-ci il üzrə** statistik göstəricilərə görə həmin ilin başlanğıcında Qazax qəzasında 74231 kişi, 55577 qadın, cəmi **129798** nəfər yaşayırdı. **Azərbaycanlı əhalinin sayı 65229 nəfər, ermənilərin sayı 57781 nəfər, rusların sayı 5440 nəfər idi** [9, s.57-59]. Bu göstəricilər 1897-ci illə müqayisə edildikdə, keçən 14 il ərzində qəza əhalisinin sayı 17 min nəfərdən çox artmışdı ki, bu artımın 14 min nəfərdən çoxu ermənilərin, 1 min nəfəri rusların və 1 min nəfərdən bir qədər çoxu isə yerli azərbaycanlı əhalinin payına düşürdü.

Say etibarı ilə birinci yerdə olan azərbaycanlı əhaliyə nisbətən erməni və rus əhalisinin sayında kəskin artım bəhs olunan ərəfədə regiona erməni və rusların kütləvi köçürülüb yerləşdirilməsi ilə bağlı idi. Ermənilərin sayında sıçrayış xarakterli bu artım XIX əsrin sonunda Osmanlı imperiyasının Şərqi vilayətlərində qiyam qaldırmış ermənilərin cəzadan yayınaraq Cənubi Qafqaza kütləvi köç etməsi ilə birbaşa bağlı idi. XX əsrin ilk illərində Mərkəzi Rusiya quberniyalarından Cənubi Qafqaza, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasına rus ailələrinin köçürülməsinin geniş miqyas alması haqqında ayrıca bəhs edilmişdir.

Cədvəl 2. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin başlanğıcında Qazax qəzasının əhalisi və etnik tərkibi

İllər	Əhalinin ümumi sayı	O cümlədən		
		azərbaycanlılar	ermənilər	ruslar
1873	77 601	51 544	24 416	1 741
1885	85 685	53 703	30 494	1 488
1889	87 677	50 517	33 963	2 997
1897	112 074	64 101	43 555	3 444
1911	129 798	65 326	57 781	5 440

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin ilk onilliklərində Qazax qəzasında əhalinin sayının və etnik tərkibinin necə dəyişməsi Cədvəl 2-də (cədvəl müəllif tərəfindən kameral təsvir, 1897-ci il siyahıyaalması və Qafqaz təqviminin ayrı-ayrı illər üzrə məlumatları əsasında tərtib edilmişdir) əks olunmuşdur. Cədvəldən aydın olur ki, Qazax qəzasında bəhs edilən dövrdə azərbaycanlı əhali ümumi əhalinin çox hissəsini təşkil etmişdir. Lakin artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin son illərindən etibarən Osmanlı imperiyasının Şərqi Anadolu vilayətlərindən erməni ailələrinin Cənubi Qafqaza kütləvi köç etməsi bu regionda da erməni əhalinin sayının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdı.

3. Qəzanın rus əhalisi

İlk rus təriqətçi ailələri Qazax nahiyəsinə XIX əsrin 40-cı illərində köçürülmüşdülər. Yeni köçürülmüş təriqətçi rus ailələri həmin vaxt bu bölgədə 3 yaşayış məntəqəsini - *Qolovino*, *Mixaylovka* və *Novo-Dilican* kəndlərini yaratmışdılar. Daha sonrakı onilliklərdə rus təriqətçi ailələri tərəfindən *Novo-Saratovka*, *Novo-İvanovka* kəndlərinin bünövrəsi qoyulmuşdu. 1880-ci illərdə Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyasında aparılan sərhəd dəyişikliklərinə əsasən, *Novo-Saratovka*, *Novo-İvanovka* kəndləri Qazax qəzasından alınıb, Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) qəzasına verildi. *Qolovino*, *Mixaylovka* və *Novo-Dilican* kəndlərində yaşayan rus təriqətçi əhalisinin bir qismi: *Qolovino* kəndindən 20 ailə, *Novo-Dilican* kəndindən 13 ailə Qafqaz canişinliyinin təşviqi ilə həmin dövrdə Rusiyaya yeni birləşdirilmiş Qars vilayətinə köçüb getdi [5, s.46]. Cədvəl 1-də əks olunmuş təriqətçi rus əhalisinin sayında azalma bu səbəblərlə bağlı idi.

Ümumiyyətlə, Qazax qəzasında rus əhalisinin sayı XIX əsrin ikinci yarısında qeyri-bərabər şəkildə dəyişirdi. Məsələn, 1860-1870-ci illərdə baş verən artımın ardınca, 1877-ci ildəki 4042 nəfərdən 1889-cu ildə 2997 nəfərə kimi azalmışdı. Həm də bu azalma daha öncədən bu bölgəyə köçürülmüş təriqətçi rus əhalisinin azalması hesabına baş vermişdi. 1877-ci ildə Qazax qəzasında 4024 nəfər təriqətçi yaşadığı halda, 1886-cı ildə Qazax qəzasının 4 yaşayış məntəqəsində 1687 nəfər: *Novo-Dilican* kəndində - 372, *Qolovino* kəndində - 70, *Staro-Dilican* kəndində - 45, *Mixaylovka* kəndində - 1200 nəfər təriqətçi rus yaşayırdı [10, s.82]. Sonrakı illərdə də bu meyl davam etmişdi. 1889-cu ildə təriqətçi rusların sayı daha da azalaraq 1570 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1390 nəfərə düşmüşdü. Əvəzində pravoslav məzhəbinə mənsub slavyanların (rusların - R.Ə.) sayı 1877-ci ildəki 18 nəfərdən artaraq, 1889-cu ildə 1427 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1589 nəfərə çatmışdı.

Qazax qəzasında rusların məskunlaşdırılması XIX əsrin ortalarında başlansa da, rus hakimiyyəti nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə XX əsrin ilk illərində xüsusilə geniş miqyas almışdı. Bu dövrdə Qazax qəzasında *Alekseyevka*, *Yelisavetino*, *Zelyonaya Polyana* adlı yeni rus kəndləri salınmışdı [11, s.39]. 1902-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə - R.Ə.) quberniyasında 8089 nəfər [12, s.145-146], 1909-cu ildə isə 11844 nəfər [13, s.39] rus yaşayırdı.

1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyasının qərb bölgəsinə, o cümlədən Qazax qəzasına daha 772 rus köçürüldü [11, s.25]. 1911-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə Qazax qəzasında 1765 rus məskunlaşmışdı. Onlara 14 sahədə 24732 desyatın ayrılmışdı [11, s.26] və bu

göstəriciyə görə Qazax qəzası Yelizavetpol qəzasından sonra ikinci yeri tuturdu. 1914-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, Qazax qəzasında 6119 rus yaşayırdı [14, s.239-240] ki, bu da qəza əhalisinin 4,5 faizini təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri Cənubi Qafqazın işğal edilməsi zamanından başlayaraq müsəlman-türk əhali yaşayan bölgələrə xristian əhalinin köçürülməsinə başlamış və onlara çoxlu sayda imtiyaz və güzəştlər etmişdi. Bu da bütün regionun, o cümlədən Qazax bölgəsinin etnodemoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir etmişdi. Məsələn, çar hökumətinin 21 dekabr 1849-cu il tarixli qanunu ilə Cənubi Qafqaza köçürülən ailələrə 30-60 desyatin torpaq sahəsi verilməsi müəyyən edildi. Qafqaz canişininin 1852-ci ildə verdiyi sərəncama görə isə Rusiyanın daxili quberniyalarından Yelizavetpol bölgəsinə köçürülən rus ailələrinin hər birinə *60 desyatin torpaq sahəsi* verilməsi [11, s.107] nəzərdə tutulurdu. Daha öncə Cənubi Qafqaza köçürülən alman ailələrinin hər birinə 35 desyatin torpaq sahəsi ayrıldığı [11, s.107] nəzərə alınarsa, yeni köçürülən rus ailələrinə 2 dəfəyə qədər daha böyük əkin sahəsi verildiyi aydın görünür.

Yelizavetpol quberniyasında iqtisadi həyata dair çoxsaylı məqalə və əsərlərin müəllifi İ. Seqalın hesablamalarına görə, XIX əsrin sonunda Yelizavetpol quberniyasında məskunlaşdırılmış rus ailələrinin sərəncamında 44795 desyatin torpaq sahəsi var idi və hər ailəyə düşən torpaq sahəsi isə 19,2-76,3 desyatin arasında dəyişirdi [15, s.3]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qazax qəzasında həmin dövrdə yerli azərbaycanlı kəndli ailələrinin 72,6 faizinin torpaq payı 0,5-2 desyatin arasında idi [11, s.111].

Buna baxmayaraq, rus hakimiyyəti nümayəndələri sonrakı onilliklərdə də Qazax qəzasında yerli azərbaycanlı kəndli ailələrinin torpaqları hesabına rusların məskunlaşdırılmasını davam etdirirdi. Belə ki, 1902-ci ildə qəzanın Tovuzkənd adlı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən və Atamağalı, Tatlı və Köhnəqışlaq kəndlərinin əhalisinin qışlaq kimi istifadə etdiyi Quramyeri 1902-ci ildə rusların məskunlaşdırılması üçün ayrıldı [11, s.155].

4. Qazax qəzasının əhalisi Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və dövründə

1912-ci il üçün “Qafqaz təqvimi”nə görə **1911-ci ildə** Qazax qəzasının sahəsi 5096,31 kv. verst (5 800 kv. km.) idi. Qəzanın 34 kənd cəmiyyəti və bu cəmiyyətlərə daxil olan 150 kəndi var idi. Əhalisinin ümumi sayı 73652 nəfər kişi, 55134 nəfər qadın olmaqla, bütövlükdə **128786** nəfər idi [16, s.236].

Qəzanın inzibati bölgüsü: qəza 4 polis sahəsindən ibarət idi, hər polis sahəsi kənd cəmiyyətlərinə, onlar da öz növbəsində yaşayış məntəqələrinə bölünürdü.

Qazax qəzasının 1-ci sahəsinin ərazisi 909,79 kv.verst olmaqla, 12 kənd cəmiyyəti və 42 kənddən ibarət idi. Əhalisinin sayı 16444 nəfər kişi, 10390 nəfər qadın olmaqla, bütövlükdə 26534 nəfər idi [16, s.236].

Qazax qəzasının 2-ci sahəsinin ərazisi 857,34 kv.verst olmaqla, 8 kənd cəmiyyəti və 29 kənddən ibarət idi. Əhalisinin sayı 11752 nəfər kişi, 9510 nəfər qadın olmaqla, bütövlükdə 21262 nəfər idi [16, s.236].

Qazax qəzasının 3-cü sahəsinin ərazisi 1160,28 kv.verst olmaqla, 6 kənd cəmiyyəti və 40 kənddən ibarət idi. Əhalisinin sayı 21210 nəfər kişi, 17208 nəfər qadın olmaqla, bütövlükdə 38418 nəfər idi [16, s.236].

Qazax qəzasının 4-cü sahəsinin ərazisi 2169,11 kv.verst olmaqla, 8 kənd cəmiyyəti və 39 kənddən ibarət idi. Əhalisinin sayı 23763 nəfər kişi, 17464 nəfər qadın olmaqla, bütövlükdə 41227 nəfər idi [16, s.236].

Birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi. “Qafqaz təqvimi”nin 1914, 1915, 1916 və 1917-ci illər üzrə toplularının statistika bölmələrindəki məlumatlar əsasında tərtib edilmiş Cədvəl 3-də Birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər aydın şəkildə əks olunmuşdur. Cədvəldəki statistik göstəricilərdən bəlli olur ki, XIX əsrin sonlarında olduğu kimi, XX əsrin ilk onilliklərində Qazax qəzası çoxmillətli region olaraq qalırdı. Birinci dünya müharibəsi ərafəsinə və dövrünə aid statistik toplulardakı [4; 14; 17; 18] məlumatlar bunu aydın şəkildə göstərir.

Cədvəl 3. Birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə Qazax qəzasında əhalinin sayı və etnik tərkibi

İllər	Əhalinin ümumi sayı	O cümlədən		
		azərbaycanlılar	ermənilər	ruslar
1913	132 190	64 049	59 199	5 858
1914	134 546	66 908	60 120	6 119
1915	135 643	67 579	61 190	6 037
1916	137 049	68 016	61 747	6 428

“1915-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında **1914-cü il** yanvarın 1-ə olan məlumata görə Qazax şəhərində, Qazax qəzası ilə birlikdə əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli idi və əsas yeri azərbaycanlı əhali tutsa da, ermənilərin və rusların sayı da artmaqda idi. Həmin vaxt Qazax qəzasında, Qazax şəhəri ilə birlikdə **134546** nəfər əhali yaşayırdı ki, onların **66908** nəfəri (49,7 faizi) azərbaycanlı (mənbədə müsəlman dağlı, müsəlman kürd, müsəlman şiə, müsəlman sünni kimi qeyd edilmişdir - R.Ə.), **60120** nəfəri (44,7 faizi) erməni, **5858** nəfəri (4,3 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər Avropa xalqlarının nümayəndələri idilər [14, s.230-233].

“1916-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında **1915-ci il** yanvarın 1-nə olan məlumata görə Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra keçən müddət ərzində Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) **135643** nəfər yaşayırdı ki, onların **67579** nəfəri (49,8 faizi) müsəlman, yəni azərbaycanlı, **61190** nəfəri (45,1 faizi) erməni, **6037** nəfəri (4,5 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər [18, s.38-41].

1914-cü və 1915-ci illərin etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) müharibənin birinci ilində azərbaycanlı əhalinin sayı 2,6 min, ermənilərin sayı 1 min nəfərə qədər, rusların sayı isə 0,3 min nəfərə qədər artmışdı.

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında **1916-cı il** yanvarın 1-nə olan məlumata görə də Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində diqqəti çəkən dəyişikliklər baş verməmişdi. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) **137049** nəfər yaşayırdı ki, onların **68016** nəfəri (49,6 faizi) azərbaycanlı, 61747 nəfəri (45 faizi) erməni, 6428 nəfəri (4,7 faizi) rus, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər [4, s.190-193].

1915-ci və 1916-cı illərin etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) müharibənin ikinci ilində azərbaycanlı əhalinin sayı 0,5 min, ermənilərin sayı 0,6 min nəfər, rusların sayı 0,4 min nəfərə qədər artmışdı.

Qazax qəzasında əhali sayı üzrə statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin başlanğıcında Qazax qəzasında əhalinin sayında ciddi artım baş vermiş, 1873-cü ildən 1913-cü ilə kimi 1,8 dəfə çoxalmışdı. Lakin Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsi və dövrünə aid statistik göstəricilərə nəzər saldıqda, əhali sayında bu yüksək artım meylinin tədricən zəiflədiyini müşahidə edirik.

Bununla belə, Cədvəl 3-dəki rəqəmlərdən göründüyü kimi Birinci Dünya Müharibəsi başladıqdan sonra da erməni və rus gənclərin hərbi səfərbərliyə, azərbaycanlı gənclərin cəbhəarxası işlərə aparılmasına baxmayaraq, Qazax qəzasında əhalinin sayı artmaqda davam edirdi. 1913-cü ildən 1916-cı ilə kimi Qazax qəzasında əhalinin ümumi sayı 4859 nəfər artmışdı ki, bu artımın da 3967 nəfəri azərbaycanlı əhalinin payına düşürdü. Həmin dövrdə erməni əhalinin sayı 2548 nəfər, rus əhalinin sayı isə cəmi 540 nəfər artmışdı. Əhalinin sayındakı bu dəyişiklik, yəni artımın cüzi olması, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azərbaycanlı gənclərin kütləvi şəkildə cəbhəarxası işlərə səfərbərliyə alınması, erməni və rusların isə döyüşən orduya çağırılması ilə əlaqədar idi. Şərqi Anadoludan erməni qaçqınların kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza axın etməsi, o cümlədən Qazax qəzasına köçüb yerləşməsi də qəza əhalisinin etnik tərkibinə təsir edən mühüm faktorlardan biri idi.

Ədəbiyyat

1. Ведомость о разделении Грузии на пять уездов ... с показаниями уездных городов и селений ... Мая 8-го дня 1802 года // *Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК). Под ред. Ад.Берже, АКАК, т.1, док.575, Тифлис, Тип. Гл. упр. Наместника Кавказа, 1866, с.461-474*
2. Отношение ген. Ермолова к гр.Вязмитинову, от 20-го мая 1819 года // АКАК, т.6, ч.1, Тифлис, Тип. Гл. упр. Наместника Кавказа, 1874, док.1036, с.702
3. Кавказский календарь на 1870 г. (1869), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. Статистический.

4. Кавказский календарь на 1917 г. (1916), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. Статистический.
5. Ерицов А.Д. (1886), Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда, Елисаветпольской губернии. Материалы для Изучения Экономического Быта Государственных Крестьян Закавказского Края, Т.2, Вып.3, 265.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып.7, Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, СПб., 1905.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып.1, Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам. СПб., 1897
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып.6, Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий. СПб., 1905
9. Кавказский календарь на 1913 г. (1912), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический, 57-59.
10. Кавказский календарь на 1908 г. (1907), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический, 82.
11. Багиров Ф.Э. (2009), Переселенческая политика царизма в Азербайджане 1830-1914 гг. Москва: Маросейка, 704.
12. Канадеев И.Н. (1902), Очерки Закавказской жизни, Т.1. Санкт-Петербург.
13. Тхоржевский И.И. (1909), Отчет о служебной поездке на Кавказ. Санкт-Петербург.
14. Кавказский календарь на 1915 г. (1914), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический.
15. Сегаль И.Л. (1890), Русское поселение в Елисаветпольской губернии. Кавказ, 3.
16. Кавказский календарь на 1912 г. (1911), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический.
17. Кавказский календарь на 1914 г. (1913), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический.
18. Кавказский календарь на 1916 г. (1915), Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, отд. статистический.